

Azərbaycan Şivələrində Qədim Mənsubiyyət və Şəxs Formaları

M. Ə. Məmmədov (Doçent)
Bakı Dövlət Universiteti

Quzey Azərbaycan keçmiş sovet rejimindən və ideologiyasından azad olduqdan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Yeni yaranmış müstəqil dövlətin ideologiyasında dilimizin ümumtürkoloji baxımdan öyrənilməsi önəmli yer tutur. Azərbaycan dilçiliyinin çağdaş inkişaf səviyyəsi Azərbaycan dili tarixinin başlıca mənbələrindən biri kimi güney və quzey şivələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi prosesinin başa çatdırılmasını zəruri etmişdir.

İran Azərbaycan şivələri barəsində respublikamızda və onun sərhədlərindən kənarında K. Foy, H. Ritter, M. Amirpur (Almaniya), S. Şapşal (Polşa), V. Monteil (Fransa), K. Haneda, Ə. Gəncəli (Yaponiya), M. Ə. Məmmədov (Bakı) və başqa alimlərin nəzəri və praktiki xarakterli tədqiqat işləri çap olunmuşdur.

T. Hacıyev, N. Cəfərov və N. Xudiyev kimi tanınmış dilçi-alimlərin araşdırmaları Azərbaycan ədəbi dilinin Güney qolunun çağdaş durumu barədə dolğun təsəvvür yaradır. Ədəbi-bədii dil nümunələrindən, aparılan araşdırmalardan bəlli olur ki, Güney Azərbaycanda dilimizin müxtəlif şivələri mövcuddur və onlar doqquz qrupda təsnif olunur:

1. Mərkəzdə: Təbriz, Marağa, Türkmənçay
2. Şimalda: Mərənd, Əhər
3. Şimal-qərbdə: Xoy, Makı
4. Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Bəcərvan
5. Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal
6. Cənubda: Sayınqala, Sakkız
7. Cənub-qərbdə: Soyuqbulaq, Sərdəşt
8. Cənub-şərqdə: Zəncan (Xəmsə)
9. Qərbdə: Urmiyə, Salmas.

Güney Azərbaycan şivələri qədim xüsusiyyətlərlə zəngindir. Bir məqalədə onların hamısını əhatə etmək qeyri-mümkündür. Burada bir neçə qədim qrammatik xüsusiyyət barədə müfəssəl məlumat verməyi nəzərdə tutmuşuq:

Təbriz şivəsində (mənsubiyyət kateqoriyasının) I və II şəxsin cəmində mənsüb əşya bəzən şəkilçi qəbul etmir. Məs.: *bizim qız*, *bizim məhəllə*, *sizin qız*, *sizin oğlan* (Təb.) və s.

Azərbaycan dili şivələrinin şərq və qərb qruplarında I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir; məs.: *bizim küçə*, *süzün öy* (B.), *bizim inek*, *süzün yerrər* (Lən.), *bizim bağ*, *sizin uşax* (qər.), *bizin öy*, *sizin binə* (Gəd.) və s.

Bu hadisənin izlərinə Müasir Azərbaycan danışıq dilində I və II şəxslərin cəmində rast gəlmək mümkündür. İkinci tərəfdən şəkilçinin ixtisar olunma səbəbini Ə. Dəmirçizadə belə izah edir: “Əgər birinci tərəf I və II şəxsin cəmini bildirən əvəzliliklə, eləcə də əşyanı ifadə edən söz ümumiləşə bilən bir əşyanı ifadə edərsə, nisbət şəkilçisi ixtisar edilə bilər... mənsub tərəf ümumiləşmiş, yaxud ümumiləşə bilən bir əşyanı və ya hər hansı bir varlığı ifadə etmərsə, nisbət şəkilçisini ixtisar etmək olmaz (5, s.207). Bəzi türköloqlar müəyyən emosionallıq, sözün kollektiv xarakter alması və s. üslub məsələləri ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər” (6, s.58; 10, s.88).

Şivələrimizdən aşkara çıxarılan faktlar (*menin keçisi, senin keçisi, honun keçisi, məm qonax, bizim inek* və s.) qeyd olunan fikirlərin əsassızlığını göstərir. Dialektoloji nümunələrdə ikinci tərəf konkretlik bildirən sözlərlə də ifadə olunur. Bu xüsusiyyət yalnız Azərbaycan dilində və onun şivələrində deyil, Karaim, Qaqauz, Qumuq, Başqırd, Çuvaş, Xakas, Türk, Qaraçay-Balkar və Türkmən dilinin dialektlərində I və II şəxslərin tək və cəmində geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, digər Türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dili şivələrində bu forma I və II şəxslərdə öz izlərini mühafizə etmişdir. Yazı dilindən daha çox danışıq dili üçün səciyyəvi olan belə birləşmələrdə əşyanın mənsubluğu və kəmiyyəti birinci tərəfdən məlum olur. Bəzən şivələrdə I və II şəxslərin cəmində ikinci tərəf – lar, -lər cəmlilik şəkilçisi qəbul edir ki, bu da birləşmənin kəmiyyətini qabarıq nəzərə çarpdırır; məs.: - *Süzün evləri təzə tikəndə məni basdıran yərdə kərpic kəsdilər* (qb.).

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində bu hadisəyə rast gəlmək olar; məs.: - *Bizin sü atı turuk, azuki yok erti* (Gültikin, Böyük abidə, 39-cu sətir); - *Dəstursıza yağya girmək bizim eldə eyb olur* (KDQ); - *bizin ew*, “bizim ev”, – *meninğ tawar çatışdı* “mənim malımı satmaqda yardım etdi (M. Kaşğari). *Bizim yərdən gəlırsən bir xəbər ver aşinalərdən* (Füzuli).

Bu xüsusiyyəti, Rus və Avropa dillərində geniş yayıldığından bir sıra tədqiqatçılar Rus dilinin təsiri hesab edirlər. N. K. Dmitriyev bu xüsusiyyətin Rus dilinin təsiri olmasına etiraz edir və VIII əsrdə Orxon yazılarında işləndiyini qeyd edir (7, s.34).

Quzey Azərbaycanın Qax və Zaqatala rayonlarında azsaylı xalqlardan: Saxur, Ləzgi, Avar və İnciloylar yaşayırlar. Saxur dilində danışanlar qax rayonunun Qum, Çinarlı, Ləgit, Zərnə, Zaqatalanın Suvagil, Gözbaxar, Muxax, Qala və s. kəndlərində məskunlaşmışlar. Həmin kəndlərdə Saxur dilində danışanlar mənsubiyyətin bu formasını *menin qələm, senin kitab, honnarın ev* şəklində işlədirlər. Bəzən bunun Saxur dilinin xüsusiyyəti kimi Zaqatala – Qax şivələrinə təsirini qeyd edirlər (1a, s.14-16), bu xüsusiyyət yalnız Zaqatala və qax şivələrində deyil, dilimizin qədim abidələrində, digər müasir Türk dillərində və onların şivələrinin əksəriyyətində də işlənir. Yuxarıdakı fikrin müəllifi bu xüsusiyyətin arealını müəyyənləşdirə bilmədiyindən yanlış qənaətə gəlmişdir.

Bu formanın Orxon-Yenisey abidələrində mövcudluğu (*menin er*) onun qədimliyini, şivələrdə işlənməsi isə tarixən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış Türk tayfa dillərinə mənsubluğunu göstərir.

Geniş yayılan və diqqəti cəlb edən morfo-sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də III şəxsə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsidir. Bu əlamət şivələrin əksəriyyətində müşahidə olunsada, eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Bu hadisənin işləkliyinə görə, Azərbaycan dili şivələrinin cənub qrupu və bəzi keçid şivələri xeyli fərqlənir.

Daha çox *sədr, haqq, gün, il, iy, alın, say, çox, bir* sözləri şivələrdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir; məs.: - *Sifdə ilisi üş manat yarım alıllar*; - *Gələn günüsi gördüm Pirqadiri*; - *Çörex¹ yapıllar un iyisi ma gəlir* (Ş.); - *Iydənin iyisi çox yaxşı olar*; - *Həmzə müəllimin annısı ennidi* (qər.) və s.

Mənsubiyyət şəkilçisinin yanaşı işlənməsi təsadüfi xarakter daşımayıb, qədim tarixə malikdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu xüsusiyyətə rast gəlmək mümkündür: *Bu bitiq bitiqme atası Yollığ tiqin* “Bu yazını yazan qohumu Yollığ tiqin” (Gültiqin ab., cənub tərəf, 13-cü sətir). Dilimizin ən qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə qorqud”da bu xüsusiyyət müşahidə olunur. Məs.: - *Bin, söylərsən, birisini quymaz*, - *Ərin, sözünü qulağına qoymaz*; - *Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm*, - *dedi* (KDQ, s.33, 55). Bu xüsusiyyət Şərqi Türküstan mətnlərində və qədim Özbək dilində say və əvəzliliklərdə qeydə alınmışdır (19, 99; 18, s.116). III şəxsə mənsubiyyət şəkilçisinin qoşa işlənməsi Türk dilinin dialektlərində (20, s.63, 85), Qaqauz dilində (13, s.112), Türkmən (1, s.302), Karaim (12, s.138), Tatar dilinin dialektlərində (2, s.40), Özbək və Yakut dilinin dialektlərində (17, s.74), isim və saylarda geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs şəkilçili *atası, anası, babası, nənəsi, əmisi* və s. qohumluq əlaqəsi bildirən sözlər heç bir şəkilçisi olmayan sözlər kimi anlaşılır. Dərbənd və Qax şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin tipli sözlər ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, ədəbi dildə işlənən “dal” sözü Güney Azərbaycan şivələrində “dalı” formasındadır. Yəni –ı şəkilçisi sözün tərkib hissəsinə çevrildiyindən, həmin söz III şəxsə saitle bitən sözlər kimi –sı şəkilçisi qəbul edərək “dalısı” şəklində işlənir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da III şəxsə “dalısı” şəklində işlənmişdir; məs.: *İki dalısının üstünə buğanın (köpük) durdu*; ... *iki dalısının arasında urub yıxdı* (KDQ, s.36) və s. Bu sözə M. Şəhriyarın dilində də rast gəlinir:

Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi;

Kəhlik oxur, dalısında fərəsi...

Bu tipli faktlara digər Türk dillərində də rast gəlmək olar; məs.: *anni* “alın”, *qunu* “ad günü”, *koynu* “sinə”, *kutusu* “qutu” (Qaqauz), *erdi* “dodaq”, *purdu* “burun”, *kardi* “mədə” (Şor.) [17, s.75]. Beləliklə, birinci şəkilçi tədricən sözün tərkib hissəsinə çevrildikdə, mənsubiyyət funksiyasını zəif ifadə etmiş, xüsusilə

birləşmə daxilində öz vəzifəsini itirmiş, buna görə də həmin sözlər saitle bitən sözlər kimi ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.

Təbriz, Quba, Şəki (Kəldək, Güngüd), İmişli, Dərbənd, Lənkəran və Kərkük şivələrində mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük, təsirlik və yiyəlik hallarda “n” əvəzinə “v” ünsürü işlənir; məs.: *babavun, başuva, bacuva, işüvi, əlüvi* (Təb.), *inegüvün, inegüvə, inegüvi, künnegüvün, künnegüvə, künnegüvi, künnegüvüzün, künnegüvüzə, künnegüvüzi* (Qb.), *başuvun, başuva, başuvu* (İm.), *kitabuvun, kitabuva, kitabuvi* (Dər.), *nənüvin, nənüvə, nənüvi* (Lən.), *dabbanuvun, ömrüvə, anuvi* (Kər.) və s.

Güney Azərbaycanlı adiblərin əsərlərində -v ünsürünə tez-tez rast gəlmək mümkündür:

Bağla belüvə qeyrəti, namusu, həyanı
Sat qəddarani, hacəti neylərsən, əmioğlu? (Möcüz)

Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin,
Yurdumuza, yuvamıza yetirdin,
Yusifivi uşaq ikən itirdin... (Şəhriyar)

Səni o qədərlik dost tuturam ki,
Hər zaman sataşır gözüm gözüvə. (Səhənd)

H. Mirzəzadə tarixi materiallardan çıxış edərək, n>v hadisəsini Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət hesab edir (11, s.39-40). Bu xüsusiyyət n~q/ğ~v səs uyğunluğu əsasında meydana çıxmış, XVI əsrdən müasir dövrdək Güney Azərbaycanda yazılmış əsərlərin dilində işlənmiş, şivələrdə də sabit şəkil almışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız –n şəkilçisi işlənir; məs.: *babasın, baxçasın, corabın, şalın* (Təb.), *atasın, babasın, başın, ərəbəsin, qeyşin, qunağın, atasın, quzusun, ləmpəsin, künnegin, güzün* (Qb.), *atın, qolun, nəvəsin, ütisin* (Muğ.), *adın, küpəsin, vedrəsin* (Ş.), *əmisin, babasın, atasın* (Zən.), *yarısın, duzun* (Dər.), *oğlun, ayağın* (Kər.) və s.

Bu xüsusiyyətə qədim yazılı mənbələrdə tez-tez təsadüf olunur; məs.: - *Olurıpan türk bodunun ilin törüsün tuta birmiş* “Onlar xan olmaqla türk xalqının birliyini yaratmış, dövlətini qurmuşlar”; - *Türk beqler Türk atın ıtı* “Türk bəyləri türk adını unudular (Gültiqin abidəsi, I, VII sətirlər); - *Er atın çapındı* “Adam atını qamçıladi”; - *Ol saçın tarandı* “O, saçını daradı” (M.Kaşğari).

-*Başın qaldırdı, yılabıdağ gözin açdı; qara polat uz qılıcın belinə quşandı; Ol zəmanda oğul ata sözün iki eləməzdi* (KDQ).

Ətməgin balla yey. (Oğuznamə)

*Halun xoş dut, əya olduq həlak.
Yusifün çün aldirər könlin ələ.* (Yusif və Züleyxa)

*Daş alubani dilbər könlüm şişəsin atar,
qarşu tutaram şişə, bilmən qala ya sinə;
Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin surətin,
Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarinə.* (Nəsimi)

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlüm,
Haqqın qüdrətlərin biz yad edəlüm.* (Dastani-Əhməd Hərami)

*Qəmzəsin sevdin, könül, canın gərək-məzmi sana?
Tiğə urdun cismi-üryanın, gərək-məzmi sana?* (Füzuli)

*Şu dəmdən kim, sənin gördüm cəmalın,
Giriftar olmuşam yüz min bəlayə.* (Xətai).

*Baxdım ətvarinə – bir tülək tərlən,
Baxışın görəndə mən oldum heyran.* (Vaqif).

Bütün qırpaq tipli türk dilləri ailəsində və Tuva, Sarı-uyğur, Şor dillərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda - n şəkilçisi işləkdir.

Yazılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, tarixən - in, -in, -n şəkilçisi iki hal – yiyəlik və təsirlik hal funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində -n təsirlik halı bildirmək funksiyasını ədəbi dildə itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan şivələrində qorunub saxlanılan qədim xüsusiyyətlərdən biri də birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsidir; məs.: - *Başım iyəsi olsaydı, meni də çaya salallar - Babam qənnadi tükani vardi Təbrizdə* (Təb.); - *Dişim ağrisinnən sərənət yatməmişəm* (L.) və s.

Buna qədim yazılı abidələrin və klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür: - *Közüm yaşı sawrukur kudhi akar...* “Gözümün yaşı sovrularaq aşağıya axar”; *ewim tuşi*, “evimin qarşısı” (M.Kaşğari); - *Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiz? – dedi* (KDQ); - *Mənim könlüm anlara çox rəğbəti var* (Şühədanamə).

Şahənşah dedi: ey anım parası. (Dastani-Əhməd Hərami)
Gözlərim gəmişi ləngər saldı qan dənizinə. (Q. Bürhanəddin)
Gedəli sən yıxıldı könlüm evi. (Kişvəri)
Bu könlüm təxtinə sultandır, ey dust. (Xətai)
Könlüm odu qaldı yanə-yanə. (Füzuli, II ., s.37)

Qədim yazılı abidələrdə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yiyəlik hal şəkilçisi əksər məqamlarda işlənməmişdir. Mənsubiyyət şəkilçisi müəyyənlik ifadə etdiyindən, ondan sonra hal şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmamışdır. Tədrisən cümlədə sözlər arasında idarə əlaqəsi tam formalaşmış, bu xüsusiyyət ədəbi dildə arxaikləşmiş, şivələrdə isə bu proses davam etməkdədir.

Şəxs kateqoriyasının III şəxs cəmində -lar, -lər şəkilçisinin əvəzinə -la, -lə formasının işlənməsi Güney Azərbaycan şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu şəkilçiyə məhdud kəmiyyətdə Dərbənd, Zəngibasar, Qax və Meğri şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.; *aşixla, cəvizlə* (Meğ.), *doxdurra, moşinnə* (Dər.), *babadıla, nənədilə* (Zb.) və s.

-la, -lə şəkilçisi XIV-XIX əsr Azərbaycan klassiklərinin dilində fellərlə işlənməmişdir:

Püstani səvəllə cümlə mərdan
Sürtəllə məni məzari yarə. (Füzuli)

Çünki bunlar olubla divanə
Bizə bir şah gərəkdi fərzanə. (S.Ə.Şirvani)

-la, -lə formasının -lar² şəkilçisinin r səsi düşmüş variantı və ya müstəqil şəkilçi olması mübahisəlidir. Bəzi müasir Türk dillərində və şivələrində sonor r samiti tələffüzdə daha çox düşən səslərdəndir. Azərbaycan dili şivələrində də r səsinin düşməsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə təzahür edir. Bu səsin düşməsi nətiəsində üçünü şəxs xəbərlilik və kəmiyyət şəkilçiləri -dı⁴, -la² şəklində işlənir. -la, -lə formasının klassiklərin əsərlərində və müasir Türk dillərində məhdud arealda işlənməsi, ədəbi dildə sabitləşməməsi onun danışıq xüsusiyyəti olmasını söyləməyə əsas verir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Amansarıyev, J. *Türkmen Dialektologiyası*. Aşqabat, 1970.
2. Abdullayev, M. *Saxur Uşaqlarının Nitq Nöqsanları: Onları Necə Aradan Qaldırmalı?* // "Ana Sözü" jurnalı, 1993, №1-6.
3. Axatov, Q.X. *Tatarskaya dialektologiya*. Ufa, 1979.
4. Baskakov, N.A. *Severnie Dialekti Altayskoqo (Oyrotskoqo) Yazıka*. Moskva, 1966.
5. Baskakov, N.A. *Noqayskiy Yazık i Eqo Dialekti*. Moskva-Leninqrada, 1940.
6. Dəmirçizadə, Ə. *Azərbaycan Dilinin Üslubiyyəti*. Bakı, 1962.
7. Dmitriyev, N.K. *Qrammatika Başkirskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrada, 1948.
8. Dmitriyev, N.K. *Kategoriya Prinadlejnosti//Issledovaniə po Sravnitelğnoy Qrammatike Törkskix Yazıkov*. Ç.2. Moskva, 1956.
9. Əzizov, E. *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*. Bakı, 1999.

10. Isxakov, F.Q., *Palğmbax A.A. Qrammatika Tuvinskoqo Yazıka*. Moskva, 1961.
11. Kononov, A.N., *Qrammatika Sovremennoqo Uzbekskoqo Literaturnoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrada, 1956.
12. Mirzəzadə, N., *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası*. Bakı, 1990.
13. Musayev, K.M., *Qrammatika Karaimskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
14. Pokrovskaya, L.A., *Qrammatika Qaqauzskoqo Yazıka*. Moskva, 1964.
15. Ramstedt, Q.I., *Vvedenie v Altayskoe Yazıkoznanie*. Moskva, 1957.
16. Serebrennikov, V.A., Hacıyeva, N.Z., *Türk Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası*. (Tərcümə edən: T.Hacıyev). Bakı, 2002.
17. Şirəliyev, M., *Azərbaycan Dialektologiyasının əsasları*. Bakı, 1967.
18. Şçerbak, A.M., *Qrammatičeskiy Oçerk Yazıka Törkskix Tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnoqo Turkmənistanı*. Moskva-Leninqrada, 1961.
19. Şçerbak, A.M., *Qrammatika Starouzbekskoqo Yazıka*. Moskva-Leninqrada, 1962.
20. Şçerbak, A.M., *Sravnitel'naya Qrammatika Törkskix Yazıkov*. İmya. Leninqrada, 1977.
21. Vekilov, A.P., *Turetskaya Dialektologiya*. Leninqrada, 1973.

İxtisarlər

KDQ - Kitabı-Dədə Qorqud; B.-Bakı, Dər. - Dərbənd, qər.-qərb, Qb.-Quba, Gəd.-Gədəbəy, İm.-İmişli, Kər.-Kərkük, L.-Lerik, Lən.-Lənkəran, Muğ. - Muğan, Nax.-Naxçıvan, Meğ.-Meğri, Ş.-Şəki, Təb.-Təbriz, Zb.-Zəngibasar, Zən. Zəngilan.